Arab tili tovush tizimi (Asvot al-Arabiyya)

Alfraganus universiteti talabasi

Orifxonova Soliha Davronjon qizi

Ilmiy rahbar: v.b.dot.PhD Raximjanov Masrur Nugmanovich

Annotatsiya: *Mazkur maqolada arab tili tovush tizimi – **Asvot al-Arabiyya** (أصوات العربية)ning fonetik va fonologik xususiyatlari zamonaviy tilshunoslik yondashuvlari asosida tahlil qilinadi. Arab tili dunyodagi eng qadimiy va mukammal fonetik tizimlardan biri bo‘lib, unda tovushlarning hosil bo‘lish o‘rni (makhraj al-ḥurūf – مخارج الحروف), artikulyatsion xususiyatlari hamda fonologik vazifalari o‘ziga xos ilmiy ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi arab tilidagi undosh va unli fonemalarning artikulyatsion hamda akustik belgilarini tizimli ravishda tavsiflash, ularning fonologik funksiyalarini aniqlash va zamonaviy fonetika hamda fonologiya nazariyalari nuqtai nazaridan baholashdan iborat.*

Kalit so‘zlar: *arab tili, Asvot al-Arabiyya (أصوات العربية), fonetika, fonologiya, fonema, artikulyatsiya, IPA transkripsiyasi, undoshlar tizimi, unlilar tizimi, shadda, sukun, tanvin, makhraj al-huruf, akustik tahlil.*

Kirish. Arab tili dunyodagi eng qadimiy va eng mukammal til tizimlaridan biri hisoblanib, bugungi kunda 20 dan ortiq davlatning rasmiy tili, shuningdek, yuz millionlab insonlarning ona tili va muloqot vositasi sifatida faol qo‘llaniladi. Bundan tashqari, arab tili islom sivilizatsiyasining ilmiy, diniy va madaniy merosini mujassamlashtirgan til sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Qur'oni karim, hadislar, fiqh, tafsir, falsafa, tarix, adabiyot va boshqa ko‘plab ilmiy manbalar aynan arab tilida yaratilganligi mazkur tilning nafaqat lingvistik, balki madaniy va sivilizatsion qiymatini ham belgilaydi. Shu sababli arab tilining barcha sathlari, ayniqsa, uning tovush tizimini chuqur o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Har qanday tilning eng kichik moddiy birligi tovush hisoblanadi. Nutqning ravonligi, mazmunning to‘g‘ri anglanishi va ma'noning farqlanishi aynan tovushlarning aniq talaffuz qilinishi bilan chambarchas bog‘liq. Arab tilida esa bu masala yanada muhimroqdir. Chunki ayrim fonemalarning noto‘g‘ri talaffuzi nafaqat leksik ma'noni o‘zgartiradi, balki grammatik vazifaga ham ta'sir ko‘rsatishi mumkin. Ayniqsa, Qur'on tilovatida yoki diniy matnlarni o‘qishda bitta tovushning noto‘g‘ri aytilishi mazmunning o‘zgarishiga sabab bo‘lishi ehtimoli mavjud. Shu bois arab tili fonetikasi qadimdan mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida rivojlangan.

Arab tilida tovush tizimi Asvot al-Arabiyya (أصوات العربية) deb yuritiladi. Ushbu tushuncha arab tilidagi barcha unli va undosh fonemalar, ularning hosil bo‘lish o‘rni (*makhārij al-ḥurūf* – مخارج الحروف), artikulyatsion xususiyatlari (*ṣifāt al-ḥurūf* – صفات الحروف), akustik belgilari hamda fonologik vazifalarini o‘z ichiga oladi. Arab tilshunosligida tovushlarni tavsiflash faqat ularning talaffuzini o‘rganish bilan cheklanmaydi, balki tovushlarning o‘zaro munosabati, ma'no farqlashdagi o‘rni va nutq jarayonidagi funksional xususiyatlari ham tahlil qilinadi.

Zamonaviy tilshunoslikda fonetika va fonologiya bir-birini to‘ldiruvchi, biroq tadqiqot obyekti jihatidan farqlanuvchi ikki mustaqil yo‘nalish sifatida qaraladi. Fonetika nutq tovushlarining fiziologik, artikulyatsion va akustik xususiyatlarini o‘rgansa, fonologiya ushbu tovushlarning til tizimidagi funksional vazifasini, ya'ni ma'no farqlashdagi rolini tadqiq etadi. Arab tilida bu ikki yo‘nalishning uzviy bog‘liqligi ayniqsa yaqqol namoyon bo‘ladi. Masalan, **س** va ص, ت va ط, ذ va ظ, ح va ه kabi fonemalar artikulyatsiya jihatidan yaqin bo‘lsa-da, fonologik nuqtai nazardan mustaqil birliklar hisoblanadi va ularning almashishi so‘z ma'nosining o‘zgarishiga olib keladi.

Arab tili fonetik tizimining yana bir o‘ziga xos jihati unda boshqa ko‘plab tillarda uchramaydigan halqum, hiqildoq va emfatik undoshlarning mavjudligidir. Ushbu fonemalar inson nutq apparatining turli qismlarida hosil bo‘lib, talaffuz jarayonida maxsus artikulyatsion harakatlarni talab qiladi. Shu sababli arab tilini ikkinchi yoki chet tili sifatida o‘rganuvchilarda aynan ushbu tovushlarni

to‘g‘ri talaffuz qilish eng murakkab ko‘nikmalardan biri hisoblanadi. Amaliy kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tili fonetik tizimida mavjud bo‘lmagan ع, ح, خ, غ, ض, ظ, ص, ط, ق kabi fonemalarni o‘zlashtirish o‘quvchilardan muntazam fonetik mashqlar va ilmiy asoslangan talaffuz metodikasini talab etadi.

Bugungi globallashuv sharoitida arab tiliga bo‘lgan qiziqish tobora ortib bormoqda. O‘zbekiston oliy ta'lim muassasalari, akademik litseylar, ixtisoslashgan maktablar va nodavlat ta'lim markazlarida arab tili keng miqyosda o‘qitilmoqda. Biroq o‘quv jarayonida fonetik tayyorgarlikning yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmagani ayrim talaffuz xatolarining barqarorlashishiga olib kelmoqda. Bu esa arab tilini o‘qitish metodikasida fonetik kompetensiyani shakllantirish masalasini ilmiy asosda qayta ko‘rib chiqishni taqozo etadi.

Metodlar. Mazkur tadqiqotda arab tili tovush tizimi (Asvot al-Arabiyya – أصوات العربية)ning fonetik va fonologik xususiyatlarini ilmiy asosda yoritish maqsadida zamonaviy tilshunoslikda qo‘llaniladigan bir-birini to‘ldiruvchi tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Metodlar tanlovi tadqiqot maqsadi, obyekti va vazifalaridan kelib chiqib belgilandi hamda ular nazariy tahlil bilan amaliy kuzatishlarni o‘zaro uyg‘unlashtirish imkonini berdi.

Tadqiqot materiali. Tadqiqot materiali sifatida zamonaviy adabiy arab tilining fonetik va fonologik tizimiga oid ilmiy manbalar, klassik arab tilshunoslarining asarlari, zamonaviy fonetika va fonologiya bo‘yicha tadqiqotlar hamda arab tilini o‘qitish metodikasiga oid ilmiy adabiyotlardan foydalanildi. Shuningdek, arab alifbosidagi barcha asosiy fonemalar, qisqa va cho‘ziq unlilar, shadda (الشدة), sukun (السكون), tanvin (التنوين), hamza (الهمزة) va boshqa fonetik birliklar tahlil obyekti sifatida tanlandi.

Tavsifiy metod. Tadqiqotning asosiy metodlaridan biri tavsifiy metod hisoblanadi. Mazkur metod yordamida arab tilining tovush tizimi, fonemalar tarkibi, artikulyatsion xususiyatlari hamda fonologik vazifalari izchil tavsiflandi. Har bir tovushning hosil bo‘lish o‘rni (*makhārij al-ḥurūf*), hosil bo‘lish usuli va nutq apparatidagi ishtiroki ilmiy adabiyotlar asosida izohlandi.

Qiyosiy metod. Arab tili fonemalari o‘zbek tili fonemalari bilan qiyosiy jihatdan tahlil qilindi. Ushbu metod orqali ikki til tovush tizimining umumiy va farqli jihatlari aniqlanib, ayniqsa o‘zbek tilida mavjud bo‘lmagan fonemalarni talaffuz qilishda uchraydigan qiyinchiliklar baholandi. Qiyosiy tahlil arab tilini chet tili sifatida o‘qitish metodikasini takomillashtirish uchun muhim ilmiy asos yaratadi.

Fonetik tahlil metodi. Fonetik tahlil yordamida undosh va unli tovushlarning artikulyatsion hamda akustik belgilari o‘rganildi. Har bir fonema nutq apparatining qaysi qismida hosil bo‘lishi, ovoz paychalari ishtiroki, havo oqimining yo‘nalishi va rezonans xususiyatlari bo‘yicha tavsiflandi. Tahlil davomida xalqaro fonetik alifbo (IPA) transkripsiyasidan foydalanilib, arab fonemalarining xalqaro standartdagi ifodasi keltirildi.

Fonologik tahlil metodi. Fonologik tahlil jarayonida fonemalarning ma'no farqlashdagi funksiyasi o‘rganildi. Minimal juftliklar (minimal pairs) asosida ayrim fonemalarning leksik va grammatik ma'noga ta'siri tahlil qilindi. Bu metod arab tilida fonema va allofonlarni farqlash hamda fonologik oppozitsiyalarni aniqlash imkonini berdi.

Artikulyatsion tahlil. Artikulyatsion tahlilda tovushlarning hosil bo‘lish jarayonida til, lab, tish, tanglay, hiqildoq va halqum organlarining ishtiroki batafsil o‘rganildi. Ayniqsa ح, ع, خ, غ, ص, ض, ط, ظ, ق kabi o‘ziga xos arab fonemalarining talaffuz mexanizmlari alohida tahlil qilindi. Ushbu yondashuv arab tilini o‘rganuvchilar duch keladigan fonetik qiyinchiliklarni ilmiy jihatdan tushuntirish imkonini berdi.

Akustik tahlil. Akustik tahlil doirasida fonemalarning eshitilish xususiyatlari, jaranglilik, davomiylik, intensivlik va rezonans belgilari nazariy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot eksperimental laboratoriya o‘lchovlarini emas, balki mavjud ilmiy manbalarda keltirilgan akustik tavsiflarni umumlashtirish va sharhlashga asoslandi.

Lingvistik kuzatish. Arab tilini o‘rganuvchi talabalar talaffuzida uchraydigan tipik xatolar lingvistik kuzatish metodi asosida umumlashtirildi. Ayniqsa halqum undoshlari, emfatik undoshlar,

choʻziq unlilar va shadda talaffuzida kuzatiladigan muammolar tahlil qilinib, ularning asosiy sabablari fonetik va fonologik nuqtai nazardan izohlandi.

Ilmiy manbalarni tahlil qilish. Tadqiqot davomida klassik va zamonaviy ilmiy adabiyotlar qiyosiy oʻrganildi. Xususan, Sibawayh, Ibn Jinni, Tamam Hassan, Kamal Bishr, Daniel Jones, Peter Ladefoged, John C. Catford va W. Wrightning fonetika hamda fonologiyaga oid qarashlari tahlil qilinib, ular oʻzaro taqqoslandi. Bu yondashuv arab fonetikasining tarixiy taraqqiyoti va zamonaviy ilmiy talqinlarini yagona konseptual asosda baholash imkonini berdi.

Tadqiqotning ishonchliligi. Tadqiqot natijalarining ishonchliligi turli ilmiy manbalarni oʻzaro solishtirish, klassik va zamonaviy yondashuvlarni qiyoslash hamda xalqaro fonetik standartlar (IPA)ga tayanish orqali ta'minlandi. Olingan natijalar arab tili fonetikasi boʻyicha mavjud ilmiy qarashlar bilan muvofiqlashtirildi va ularning nazariy hamda amaliy ahamiyati baholandi.

Mazkur metodologik yondashuv arab tili tovush tizimining artikulyatsion, akustik va funksional xususiyatlarini kompleks ravishda tahlil qilish, shuningdek, natijalarni arab tilini oʻqitish metodikasi va zamonaviy fonologik tadqiqotlar bilan bogʻlash imkonini berdi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, arab tili tovush tizimi fonetik va fonologik jihatdan murakkab, ammo qat'iy qonuniyatlarga ega boʻlgan mukammal lingvistik tizimdir. Uni ilmiy asosda oʻrganish nafaqat nazariy tilshunoslik rivojiga, balki arab tilini samarali oʻqitish, tarjimashunoslik, kompyuter lingvistikasi hamda nutq texnologiyalarini rivojlantirishga ham muhim hissa qoʻshadi. Mazkur tadqiqot natijalari arab fonetikasi va fonologiyasiga oid keyingi ilmiy izlanishlar uchun nazariy hamda metodik asos boʻlib xizmat qilishi mumkin.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundan iboratki, uning natijalari arab tilini chet tili sifatida oʻqitish metodikasini takomillashtirishga xizmat qilishi mumkin. Ayniqsa, oʻzbek auditoriyasida uchraydigan talaffuz muammolarini bartaraf etishda artikulyatsion mashqlar, minimal juftliklar metodi va International Phonetic Alphabet (IPA) tizimidan foydalanish samarali vosita sifatida tavsiya etiladi. Bu yondashuv talabalarda fonetik kompetensiyani rivojlantirish, toʻgʻri talaffuz koʻnikmalarini shakllantirish va kommunikativ samaradorlikni oshirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

Alghamdi, M. (2015). *Arabic phonetics and phonology*. Altawbah.

Al-Nassir, A. A. (1993). *Sibawayh the phonologist: A critical study of the phonetic and phonological theory of Sibawayh as presented in his treatise Al-Kitab*. Kegan Paul International.

Catford, J. C. (1988). *A practical introduction to phonetics*. Oxford University Press.

Crystal, D. (2010). *The Cambridge encyclopedia of language* (3rd ed.). Cambridge University Press.

Hassan, T. (1979). *Al-Lughah al-ʿArabiyyah: Maʿnāhā wa Mabnāhā*. Dar Al-Thaqafa.

Ibn Jinni. (1952). *Sirr ṣināʿat al-iʿrāb* (Vols. 1–2). Dar al-Kutub al-Misriyyah. (Original work published ca. 1000 CE)

International Phonetic Association. (2021). *Handbook of the International Phonetic Association* (2nd ed.). Cambridge University Press.

Jones, D. (2013). *An outline of English phonetics* (8th ed.). Cambridge University Press. (Original work published 1918)

Ladefoged, P., & Johnson, K. (2015). *A course in phonetics* (7th ed.). Cengage Learning.

Mitchell, T. F. (1990). *Pronouncing Arabic* (2nd ed.). Oxford University Press.